

7. VÕITLUSED

VÕITLUS VANAPAGANA VASTU

161.

[Vanapagana jalajälgedest Odalätsi allikad]

A.

Vanapagan ja Suur Tõll

Ükskord ei olnud Odalätsi küla juures seda jõge. Vanapagan olevat maantee ääres maganud. Siis juhtunud seal mööda minema Saaremaa kangelane Suur Tõll, kes näinud Vanapaganat seal magavat. Võõras mõelnud, mis teha. Kuid siis ärkanud Vanapagan ülesse ja näinud oma suureks hirmuks, et üks päris tundmata mees seisab tema juures. Vanapaganil nahk hirmu täis, mis nüüd teha. Nüüd haarab ta maast oda ja viskab hirmsa jõuga oda mehe poole; kuid mees oli odast nobem ja jõudis oda eest ära minna.

Vanapagan hüppab edasi-tagasi ja iga tema jalajälje asemel hakkab maa seest allikas välja keema. Neid saab lõpuks nii palju, et säält hakkab päris jõgi jooksuma. Oda, millega Vanapagan tahtis Suure Tõllu pihta visata, läks keskelt pooleks ja Vanapagan hüüdis:

«Oda läts, oda läts!»

Sellest siis tuligi nimi — Odalätsi.

ERA II 231, 207/9 (3) < Kihelkonna khk. ja v., Odalätsi k. — A. Teeär < Jaan Teeär, 55 a. (1939) = RKM II 78, 134/5 — A. Teeäär.

Vt. Allikate tekkimine, muist. 114—117, eriti 116; Odalätsi nime tekkimine, muist. 120, 121; Võitlus Vanapagana vastu, muist. 101.

B.

Tõllu ning Vanapagana võitlus

Vanapagan oli magand säält Pidula kandi metsas kohegil, kui Tõll oli tä leidend säält. Vanapagan ärkand üles ning katsund, et kohtas ladama saand. Tõll oli täda saand siiskid odaga sähvata, nõnda et oda läind pooleks. Tõll lausunud, et: «Oda läts». Sellest haketeged hüüdema sida metsa Odalätsi metsaks. Sii metsas hüppend Vanapagan tiidsete sammudega, mistõttu sii metsas oogid nii tiheli alligeid, sest iga Vanapagana jälje kuha pääle sugend üks allik.

Vanapagan tulnd äga ladades Tõllu ees. Sii Säädi metsas, koes tihe,

äi pääsünd Vanapagan änam nii ruttu edasi. Sii saand Tõll tööle jälle vaksoksi tammega paar korda äiata. Ise ütlen:

«Said sa nüüd säädust tunda!»

Nüüd ongid see mets Sääduse metsaks ning Säädi pereks ristitud. Säädi metsa lõppedes olnd Vanapagana nõu otsas. Vanapagan näind, et lage tuleb vastu, maa lõpeb ää ning hakab meri. Suure hirmuga ning tiidsega saand Vana veel kautu minnes pütääve liiva ning viskand selle meresse, et teha enesele teed Rootsi üle mere. Selle kuha pääle, kohest Vanapagan liiva võttes, sugi Sarabiku järi, sest järve ääres kasvas sara-puid, midast jälle Tõll oli kiskund ning Vanapaganale nendega turja pihta ladus. Vanapagana pütäis liiva oli äga liiga vähe, et teha teed Rootsi. Sellest sai vaid Harilaidu suurune maariba.

Nüüd äi jäänd Vanapaganal muud nõu üle, kut pidi otse merese pistema. Et meri oli sügav, siis tuli vesi varsti Vanal üle pee, sest ojuda polevat tä mõistend. Nõnda uppundkid siis Vanapagan Harilaidu otsa ää. Ning varsti tulnd ka Vanapagana kondid kolinal Kollingu randa maale. Kontide kolina järge hakatigid sida randa hüüdema Kolina rannaks, pärast äga oo muudetud see Kollingu rannaks. Et nee kondid seie mere ääre maha jälle jähid, siis hakkesid hundid neid siit närimas keimas. Ning selle järge hüütudkid sida nukki pärast Hundinina nukiks, nüüd oo äga pika aja pääle jälle see nimi niipalju teiseks läind, et oo nüüd Hundva nukk.

Ennem äga, kut Vanapagan oli vee sisse vaibund, oli tä veel üle õla-puu hüüdend oma viimsed sõnad suure vihaga:

«Palju pörssud ning püsut podi peab sii merenukkis olema!»

Vanapagana sajatusõnad oogid mõjund selle Hundva nuki pääle, sest see ikke oogid keige viletsam maapind tervel Saaremaal.

RKM II 2, 31/5 (22) < Kihelkonna khk. ja v., Lätiniidi k. — A. Kannel < Jaan Kannel (1947).

Vt. Harilaiu tekkimine, muist. 107; Säädi kohanime tekkimisest vt. muist. 162 A; Kollingi (~ Kollingu) ja Undva (~ Hundinina) nime tekkimisest vt. muist. 107 A, 120 B, 121, 149, 150, 161 D, 162 A, 165, 173; Sildade ehitamisest, muist. 6 L, 33, 101, 107 A, 150, 162 A, 163, Leiger, muist. 8.

Harilaid. T. Lippmaa foto 1934.

C.

Inimesed hüüand ikka Odalat's, mitte Odaläts. Isa rääkis, et seal magand ükskord vana Koljat, oda old pea all. Töll olla näind, suur tamme-palk old käes. Sellega ta löönd Koljati pea pihta. Koljat pand jooksu, oda jäänd maha. Vat Kesknömme ja Tagamöisa vahel on suur rahu, pikk laid läheb merre. Vana Koljat viskand seal peoga liiva ede tee, taht läbi mere minna. Sellest liivast tuligi rahu. Aga oda jäi maha, sellest siis nimigi tuli — Odalats — oda plats, kus oda maha jäi. Seda minu isa rääkis mulle.

KKI 10, 213 (1) < Kihelkonna, Pidula as. — A. Hameri ja Ü. Tedre < Aare Aas, 12 a. (1949).

Sildade tegemisest vt. ka muist. 6 L, 33, 101, 107 A, 150, 162 A, 163, Leiger, muist. 8.

D.

[— — —]

Pidula mehed näind, et Vana-Kusti Pidula poole läind, räägitud Suure Töllule. Ta magand Odalätsi männa all, surmaoda pee all. Töll löikand kolm keppi pihlavitstega. Vanakuri pistand edasi kohe vastu merd, muljund allika välja. Suur Töll keppidega taga. Arilaidust läind mere, oli ära uputand. Sääil Kuradi põhi. Kui lae sõnna peab minema, ep saa välja. Kolingi randa oli sarved viind, hundid olid sääilt sarvi näind. Oli Hundi-nina, nüüd Undva.

Babiloona oli Vana-Kusti naine. Ta saatnud poja Kuritsi isa otsima, et papa nii kauaks jäänd. Poeg oli siis sarved leidnud ja laulnud:

«Papa suri suures vaevas,
papa sarved minu kaendlas.
Ei ma tunne pörgurohtu,
kes vaigistaks seda hädaohtu,
kes võiks haiged parandada,
vaesed lapsi avitada.»

RKM II 74, 673/6 (15) < Kingissepa raj., Lümanda k/n., Karala k. < Atla k. — S. Lätt < Mihkel Remmel, 82 a. (1958).

Vt. Kuradi põhja tekkimisest, muist. 162 A; Töll lööb Vanapaganat pihlakase kepiga, muist. 92 A, C, D, 107 A, 108, 120 B, 150, 162 A, 165 A, B, 166 A; Undva ja Kollingi nime tekkimisest, muist. 107 A, 120 B, 121, 149, 150, 161 B, 162 A, 165, 173.

162.

[Võitlus Sõrve sääre pärast]

A.

Vanapagan ja Suur Töll

Muiste elas Saaremaal Suur Töll, keda rahvasuu Saaremaa valitsejaks kutsub.

Suure Tõllu «küüntenärija» oli aga Vanapagan.

Kord, kui Suur Töll raskesti magas, tahtis Vanapagan Sõrve säärt Saaremaa küljest lahti kaevata ja siis Sõrvemaa koos sõrulastega merepõhja uputada. Aga sõrulased said Vanapagana kurjast nõust aru. Nad ruttasid Suurt Tõllu appi kutsuma.

Kui Töll seda lugu kuulis, kahmas ta silmapilk mesipuu sülle ja tor-

Tõll peksab Vanapaganat. H. Miti illustratsioon 1959.

mas Vanakurja otsima. Leidiski lõpuks Vanapagana ja viskas põõsast mesilased ta juurde.

Suures töös ei pannud Vanapagan Tõllu tulekut tähelegi. Tunneb korraga, et teda igast küljest kangesti torgitakse. Vaatab — mesilased kalal. Küll tõrjub Vanapagan mesilasi eemale, küll lööb neid sadade kaupa

Vanapagan tahab Sõrvet Saaremaast lahutada.
H. Valtmanni illustratsioon 1940.

surnuks, aga mis sa suurele perele ikka võid teha! Ei aita mehikesel viimaks muu nõu, kui paneb putkama. Aga ega vaenlased sellepärast maha jää. Need lendavad järele, nõelavad edasi. Viimaks jõuab Vanapagan noorde kuusikusse. Seal pääseb ta mesilaste nuhtlusest lahti. Suures valus neab Vanakuri mesilased ära, et need enam üle ta kraavi ei tohi tulla.

Sellest saadik ei hakanud Vanapagan enam sõrulasi tülitama, aga ka mesilased olevat Sõrvemaalt kadunud. Vanapagana kaevatud kraav on praegu veel olemas. Seda kutsutakse nüüd Salme jõeks.

Teinekord tahtnud aga Vanakuri endale Karujärvele eluaset rajada. Enne aga oli vaja järv veest tühjaks lasta.

Selleks hakkas Vanapagan Teesuu rannast kraavi Karujärve kaevama,

et vesi seda kraavi mööda järvest merre voolaks. Ümbruskaudsed inimesed läksid Tõllult abi paluma.

Tõll läks kohe inimestele appi. Ta lõikas enesele kolm pihelgast keppi, läks nendega Vanakurja otsima. Vanapagan laskis tööväsimume peale parajasti leiba luuse, oda pea all. Ja jälle ei teadnud ta Tõllu tulekust midagi.

Magusat und nähes tunneb Vanapagan korruga hirmsat valu kõhus. Laugusid lahti lüües näeb: Tõll seisab ta ees, kolm pihelgast keppi käes, käsi valmis teist korda lööma. Vanapagan kargas nagu tuul püsti ja laskis kannad välkuma. Suure rutuga ei mõelnud oda peale ja tallas oda puruks. Putkates ise kaebama:

«Oda läts! Oda läts!»

Sest ajast peale hüütakse talusid, kus Vanapaganale see äpardus juhtus, Odalätsi küla taludeks.

Hirmu ja valu pärast trampis Vanapagan nii tugevasti jalgadega vastu maad, et igal pool, kus ta jala maha pani, vee maa seest välja pigistas. Vett tungis nii palju, et allikas iga jälje kohale tekkis. Veel praegu võib neid allikaid Pidula mõisa ligidal näha.

Suur Tõll ei tahtnud aga Vanapaganat nii hõlpsasti minema lasta. Ta jooksis Vanakurjale järele. Vanapagan putkas eest mere poole. Kõruses Säädi juures, sai Tõll Vanapaganale mööda sääri sähvata. Sellest tulebki nimetus Säädi. Nüüd tuli meri vastu ega Vanapagan pääsenud enam edasi. Tal tekkis mõte merre teed teha. Vanapagan kahmas kahe käega liiva, viskas enese ette merre. Sinna, kust ta liiva võttis, tekkis Sarapiku järv. Nõnda tekkis tee merre. Tee on kujult nagu katusehari. Seda liivaseljandikku nimetatakse nüüd Harilaiuks.

Varsti oli aga Tõll Sarvikul jälle kannul. Vanapaganal surm silma ees. Ei olnud aega teed teha. Sajatades kahmas Sarvik tee lõpul mere põhjast peotäie väikseid kive ja viskas tagaajaja poole, hüüdes:

«Palju põrsaid, pisut podi!»

Sellest ajast saadik hakkas sealse ranna rahvas rohkesti sigima, aga maa jäi kiviseks ja kasvatas vähe vilja.

Sajatamise järele kargas Vanapagan Tõllu eest merre. Lootis ujumisega end päästa. Meri aga lainetas seekord tugevasti. Sarvik ei jõudnud suurte lainete vastu võidelda. Lained matsid ta enese alla ja uputasid ära. Sarved viskas torm pärast suure kolinaga randa. Sellest ajast saadik hüütakse seda randa Kollinga rannaks. Vanapagana keha jäi merepõhja. Tursad sõid liiga palju ta liha, seepärast paistetasi nende lõuad üles ja on praegugi veel paistetanud.

Vanapagana keha ümber tekkis madalik, mis on laevadele väga kardetav. Seda hüütakse saarlaste poolt enamuses Laevarahuks, osalt aga ka Kuradi põhjaks.

Jutt on rahva hulgas laialt levinud.

RKM II 83, 330/6 < Kingissepa raj.. Kihelkonna k/n., Ranna k. — L. Suurna < Marie Rauk, 69 a. (1958).

Vt. ka: Salme jõe tekkimine, muist. 110, 150; Mesilased Vanapagana kallale, muist. 150; Uus põrgu, muist. 150, 165; Tõll lööb Vanapaganat pihlakase kepigaga, muist. 92 A, C, D, 107 A, 108, 120 B, 150, 161 D, 165 A, B, 166 A; Vanapagana tekitatud allikad, muist. 116, 117; Kuradi põhja nime tekkimisest, muist. 161 D; Harilau tekkimine, muist. 107; Kollingi nime tekkimine, muist. 107 A, 120 B, 121, 149, 150, 161 B, D, 162 B, 165; Tursakala tekkimine, muist. 120 B, 150, 164, 165 A, B, 166 A, B.

Suur Tõll

Ükskord eland vanal ajal Saaremaa vägimees Tõlluste mõisas, kus mõis praegu seda nime kannab. See oli Suure Tõlli mõis. Aga praegu kutsutakse seda mõisat Tõlluste mõisaks, sest et Suur Tõill elanud seal mõisas. Ja naine keetnud temale suppi. Et ta hiiglasuur mees oli, siis läks ta Hiiumaalt kapsud tooma, kus temal olnd kapsuaed. Et ta hiiglasuur mees oli, siis pistnud ta teise mehe teise tasku ja siis läind Hiiumaale merest läbi, sest siis ei olnd meri mitte nii sügav kui praegu. Tõill toonud sealt kapsud ja naine keetnud supi valmis ja pand toidu lauale ja kutsunud siis mehe sööma.

Tõill söönud kõhu täis ilusasti ja siis pand ta ennast sööma peale puhkama. Ta maganud nii, et kõik Saare rahvas on tema nina noorskamist kuulnud. Selle aja sees, kui Suur Tõill magas, oli Vanapaganal aega inimestele kurja teha, sest Suur Tõill kaitses Saare rahvast Vanapagana eest; et pagan oli Saare rahva vainlane.

Ja selle aja sees, kui Tõill puhkas, oli Vanapagan siis Salmele tööle hakand, et Sõrvemaad Saaremaast lahuta ja merese lükata. Selle aja sees tampinu Vanapagan suure sügava kraavi, kus praegus Salme jõgi on, see on Vanapagana tambitud. Siis olid Salme inimesed suures hädas olnd. Siis jooksen Salme mehed Suure Tõlli järele, et teda paluda keerel sammul appi ruttama. Ja palunud Tõlli naist, et ta Tõlli ülese ärataks ja neile ruttu appi tõttaks, et Vanapagan on nii töö ja tahab kõik Sõrve-maad merde ajada.

Suur Tõill ärgand unest, ja kui kuulend seda, mis Vanapagan teeb, ruttand ta keerel sammul senna appi. Saand Vanapagana töölt kätte, Tõill näind, mis pagan teeb, et tahab Sõrve rahvast ära uputa; hakand paganad kätte püüdma. Vanapagan olnd ka nobe jooksmas ja pannud sääred seugama Kihelkonna poole, Tõill järel, et Vanapaganale nahatäis hoopiga anda oma töö eest. Siis Odaletsi väljal oli Vanapagan nii hädas olnd Tõlli ees, et tema iga jalaastmest veeallika välja muljunud. Seal saand Suur Tõill Vanapaganad piitsage sähvada, siis Vanapagan karjund suure häälele:

«Oda läits, oda läits, oda läits!»

Seal oli Vanapagana oda suures hädas ja hirmus katki läind. Ja sellepärast ta karjus: «Oda läts!» Ja sest ajas saatikad hüütakse seda kohta Odaletsi kohaks tänapäevani. Ja Odalätsi väljal on veel praegu need veeallikad, mis Vanapagan on tampnud selle hirmuge, et Tõill teda taga kihutas.

Ja Suur Tõill kehtas ikka veel Vanapaganad täga kuni Tägamese moisas läbi ja Unve ninale, seal sai veel kord Tõill Vanapaganad piitsage sähvada ja Vanapagan pidi hirmu päras merde minema ja ära uppuma. Ja kui Suur Tõill oli sealt ära tulnd, siis tahtend Vanapagan veel meres tågasi tulla, aga hundikari oli seda juhtun nägema ja kehtan vana uuesti merde: nii et ta täiesti ära uppus ja otsa sai, et enam ei ole Saaremaa rahva vaundlast. Ja mere vesi tõi Vanapagana sarved kolistes Koldingi randa selle tähenduseks, et ta tõesti on uppunud ja otsa saand. Ja see rand kannab praegu ka seda nime Koldingi rand ja selles ajas saatik, et Vanapagana sarved senna kolistes läksid. Ja seepärast hüütakse seda mõisat Tägamese mõisaks, aga enne oli Tagaajamise mõis. See nimi sai selles, et Suur Tõill Vanapaganad täga ajas seal ja kehtas teda Undi nina poole ja sealt merde. Esiti hüüti see rand Undi ninaks,

aga nüüd Unvaks ja Undva ninaks. See mererand kannab ka seda nime tänapäevani, et see rand on ahtuke maapind, mis merese lähel.

Saaremaal olid vanal ajal palju huntisid. Ja olid ka suured metsad ja hundikarjad, aga praegu ei ole enam ühtege hunti selles, et metsad kõik lagedaks tehakse. Kui mitmed lauavabrikud töötavad Saaremaal aastate ringi, on ju küll parem, et neid loomelukaid ei ole, loomade murdjaid. Kui mina olin laps, siis oli neid siin küllalt, vaata, et ei tuleks tuba. Käisid ööse õues, silmad põlesid peas kui kaks küünalt, ja kui olid natuke kaugemale hundid läind, ja et neid oli oma laulukoor kokku tulnud, siis hakkas nende laul ja siis ulusid kui hullud hundid ja nii edasi.

Suure Tõllil oli ka tubli poeg, kes oskas hästi torupilli mängida. Kui ta torupilli mängis, siis hakkas kõik Saare rahvas tantsima, kas tahad või tahtmata, ikka pead tantsima. Nii kui näha on, ükske ei võind järele jääda tantsust, ikka kõik pidid endid liigutama. Nii kui Viitu Villemi Viuu oli surmavoodi peal maas, ta ei suutend enam üles tõusta, kui tegi jalage vastu vootiotsa: tõmp-tõmp-tõmp! Ta jõud oli otsas, enam ei suudand ka tõmpi teha. Ja Teesu Ott oli tuulikul jahu lasken ja kuulend Tõlli poja pillilugu, et see nii ilus oli. Ott hakand sundimata nii keerusega tantsma tuulikul, et enam aega ei saanud ümber vaata, sundimata suure keerusega tantsuge jäänud tuuliku vahele. Ja tuulik oli ka tublisti ümber käind, et hea tuul olnd. Tuulik teind esitiks mõrra-mõrra-mõrra müra. Pärast kui mees oli tükis vahele jäänd, siis nimetanud veel pere-mehe nime pikali: Teesu Ott jepjoosu maat, Teesu Ott jepjoosu maat, jepjoosu maat. Siis jäänud tuulik seisma.

Ja kui Tõlli poeg pilli käest ära oli pand, siis jähid kõik Saare rahvas tantsus seisma ja puhkasid seda väsimust.

Siis mõtles Suur Tõill: nüüd pean hakkama kirikuid ehitama, Vanad-paganad ka ei ole enam, kes Saare rahvast keusab, ehitame kaks kirikud: mina ehitan ühe ja poeg teise. Hakanud siis pojage tööle. Kahjuks, et neil üksainus haamer või vasar oli, nad pidid seda haamrid viskama teineteise kätte. Tõill ehitas Kihelkonna kiriku ja poeg Karma kiriku. Aga kui kirikute ehitused valmis on saand, siis näind Tõill, et pojal on kenam ja ilusam kirik kui temal. Suure Tõlli meel saand pahaks, et pojal ilusam on kui temal, ja sellepärast pahases meeleolus tahtend poja ehitus ümber lükada. Aga jätten veel järele, nii et praegu võib veel näha, kes tahab, Karma kiriku põhjapoolsel küljel Suure Tõlli sõrmeasemeid.

Siis oli ka Tõill väsinud omas töös ja Tõill mõtlend, mina lähen puhkama ja valind omale puhkepaika Irmusta metsa ja ütlend Saare rahvale:

«Mina lähen nüüd puhkama. Kui teil on abi tarvis, sis hüüdke mind ülese!»

Nii ta ka teind, läind mulda magama Irmusta metsa. Aga vallatunud karjapoisid hakand vallatusel Tõlli hüüdma:

«Suur Tõill, Suur Tõill, tõuse üles, sõda Sõrve sääre juures!»

Tõill tõstnud pead ja vaadand — ei ole sõda kuskil näha. Tõlli meel saand pahaseks ja ütlend:

«Et mind olete narrind, siis ei tõuse mina enam iial ülese, kui teil küll on suur häda käes ja abi tarvis!»

Siis jähi Tõill igavest rahuund puhkama. Nii siis jähi Tõlli naine kurvaks, et mees enam ülese ei tõuse, ja hakkas oma mehe hauale kivisid kanma. Tõlli mõisa põllalt toonud ta ühe igavese suure kivi, mis ta pidi kanma oma armsa mehe hauale. Aga õnnetuseks oli see, et ta põllepaelad katki rebenesid ja kivi kukkunud maha. See on 3 virsta teisel [pool] Kuressaare linnast Kihelkonna maantid minna tee ääres ehk võib olla 5 sülda maad eemal, suur hobuse moodi kivi ja seda kivid nimetakse Hookiviks ja seda kohta nimetakse Hookiviks sest saatikad, kui see kivi

senna on saand. Teisel maantil on üks elanik ja see kannab ka seda nime Hookivi.

Seda toredad suurt kivi pidi Tõlli naine oma armsa mehe hauale kanma ja kesked hauda püstitama, sest vähemaid kivisid oli tal juba toodud ja pandud korra ümber haua. Aga et õnnetus juhtus, et põllepaelad rebenesid ja kivi pidi enneaegu kukkuma, jähi see kivi senna viimata, mis juba Tõlli naine hiigla hulga maad oli kanden oma põlles. Siis pidi Tõill leppima üksi väikste kividega, mis tema haua ümber oli naine kandend, aga keske hauda jähi panemata.

Mina olen ka Suure Tõlli hauda näind Irmusta metsas, kiriku maandis võib-olla 10 sülla maad eemal, kus Suur Tõill puhkab oma rahuund. Temal on küll rahulik seal puhata ja kena pitk haud. Kivid on korra ümber haua, aga keskel ei ole. Tõlli naine valis küll toreda kivi oma mehe kesked hauda, aga mis teha, et põllepaelad rebenesid, ei saand mehe hauale kanda, et oli küll hulk maad toodud, ja nii lõpp.

Mina olen ka Vanadpaganad näind, teda on pildistud, kes Saare rahvas keusas. Ta on Velsandi saarel muuseumis, seal on see Vanapagana pilt, kes soovib näha seda, see mingu senna vaatma, mis nägu on olnd Vanapagan, ja nii lõpp.

ERA II 255, 563/74 (1) < Kuressaare I. — T. Luks (1939).

Vt. Tõllu kodu Tõllustes, muist. 148; Kapsaste toomine Hiiumaalt, muist. 158; Vete sügavused, muist. 139; Tõllu magamisasemed, muist. 93—97; Salme jõe tekkimine, muist. 110, 150; Vanapagana tekitatud allikad, muist. 116; Odalätsi nime tekkimine, muist. 120; Undva ja Kollingi nime tekkimine, muist. 107 A, 120 B, 121, 149, 150, 161 B, D, 162 A, 165, 173; Tagamõisa nime tekkimine, muist. 150; Noore Tõllu pillimäng, eespool lk. 75 jj., P. Süda, Suur-Tõll; Kihelkonna kiriku ehitamine, muist. 127, 131, 133, 134, 136; Kaarma kiriku ehitamine, muist. 127—130, 132, 150; HVM I, lk. 360—361, muist. 324; Vasarapildumine, muist. 126—135, Petseri vägimees, muist. 1, Olev, muist. 1 A₁, A₂, Y₂; Tõllu käe jäljed kiriku seinal, muist. 129 C, 130, 132 B, 150, 156 A; Tõllu töötus ja äratamine, muist. 186; Hiidnaise kivikandmine mehe hauale, HVM I, lk. 204—206, muist. 112, 113; Hookivi, muist. 92; Tõllu haud Hirmustel, muist. 175.

C.

Sõrve säär olla sellest tekkind, kui Suur Tõll alles elas Saaremaal, siis ta olla va Kuradiga riidu läind ja ajand Kuradit taga, va Kuri põgenend mere ääre, ei ole aga sealt enam edasi pääsend, ta võtnud kamalutäie kivi ja mullaprahti, visand merde ja karand ise sinna peale, ja see ongi nüüd Sõrve säär. Suur Tõll olla talle ka sinna järel läind ja va Kuri joosnud merde, kus ta ära uppus.

Kalad meres söönd ta liha, aga ta va paganas oli ikka mürgine ja kalade pead paistetand üles ja jäänd väga suureks. Need on nüüd need tursakalad.

ERA II 207, 439/40 (28) < Märjamaa < Rapla, Kabala v., Riidaku k. — E. Poom < Albert Mariste, sünd. 1905. a. (1939).

Vt. Sõrve sääre tekkimine, muist. 108.

163.

[Vanapagana katse ühendada Muhumaad Virtsuga]

Vanapagan tahtnud korra Muhumaad Virtsuga ühendada, aga Tõll tulnud vahele.

E 57323 < Saaremaa — M. J. Eisen.

Vt. ka EKS 4° 5, 370 (22) < Karja — V. Mägi (1888).

Sildade kohta vt. muist. 6 L, 33, 101, 107 A, 150, 161 B, C, 162 A, Leiger, muist. 8.

Karujärv. J. Miku foto 1959.

164.

[Vanapagana needus]

Tõlluse ja Vanapagana tüli

Ennivanasti Tõllus ja Vanapagan läind tülisse. Vanapagan uputand eese Sõrve sääرده meresse ära. Enni surma visand peoga liiva maale ja ütelnđ:

«Pallu põrssaid ja pisut podil!»

Sellest saadik on Saaremaal kangesti pallu põrssaid ja kehva maa pärast süüa nendele vähä anda.

Tursad söönd Vanapagana liha ja närind kondidki, ja kui tursad surevad, siis nende suu jääb sellepärast lahti. Kui ma laps olin, ei ma julgund tursakala süüa, sellepärast et need Vanapagana konte närisid.

ERA II 188, 299/300 (6) < Käina khk. ja v., Putkaste as. < Pühalepa — E. Ennist < Anna Suuster, sünd. 1863. a. (1938).

Tursakala tekkelugu vt. muist. 120 B, 150, 162 A, C, 165 A, B, 166 A, B.

165.

[Uus põrgu]

A.

Vanakuri tahtis Karujärvest teha põrgut, selleks tahtis kuivaks lasta, tampis jalgadega jõesängi, millega lasta järvevett Teesu lahte. See on vist Kärļa jõgi. See töö jäi pooleli. Suur Tõll sai sellest teada, ruttas teda minema kihutama. Rahvas räägib, et pihlakase kepiga oli nipeldanud teda. Vanakuri oli plagama pannud. Aga Odalätsi küla juures Vanakuri hakkas Suure Tõllule vastu. Tekkis rüselemine, siis igast jäljest tekkis allikas, mis on praegu seal. See ümbrus on väga allikaterikas. Rüselemisega Vanakuri kiskus Suure Tõllu käest oda ära ja pani jala alla, murdis katki. Tõll seda märkas ja ütles:

«Oda läts!»

Kohale jäigi nimi Odalätsi.

Vanakuri hakkas ees jooksma, jooksis Undva poolsaarele, või nagu rahvas kutsub — Tagamõisa otsa. Meri tuli vastu, Vanakurjal polnud kusagile minna, veed olid kahes küljes ja ees. Kahmas kahe peoga liiva ja viskas alguses parema käega. Sellest tekkis maariba Harilaid. Siis jooksis edasi, viskas teise peotäie — neist kokku tekkis Harilaid. Harilaid ongi niisugune: alguses läheb otse, siis pöörab paremale poole, nagu kahe peo vise.

Viimaks hüppas merre ja uppus. Tursad sõid luude ümbert liha, aga see liha ei olnud toitev — tursa keha jäi kõhnaks, ainult pea läks suureks. Sellepärast, et tursk Vanakurja liha sõi, on tal habemik lõua all. Samuti sarved peas ja pungis silmad. Rahvas ütleb: Vanakurja nägu! Luud jäid merre, on praegu veel ohtlikud laevadele veealuste rahnudena. Tegelikult need on klindi servad, nagu pangad. Sarved meri uhtus randa, need kolisesid hulk aega — sellest ranniku nimetus Kollinga rand.

(Mina kuulsin seda oma vanaisalt lapsena. Olin 7-aastane, kui vanaisa suri.)

RKM II 74, 78/82 (1) < Kingissepa raj., Kihelkonna k/n., Läägi k. — R. Põldmäe < August Tökmann, 38 a. (1958).

Vt. Uus põrgu, muist. 150, 162 A; Töll lööb Vanapaganat pihlakase kepiga, muist. 92 A, C, D, 107 A, 108, 120 B, 150, 161 D, 162 A, 165 B, 166 A; Vanapagana tekitatud allikad, muist. 116, 117; Odalätsi nime tekkimine, muist. 120; Harilau tekkimine, muist. 107; Tursakala tekkimine, muist. 120 B, 150, 164, 165 B, 166 A, B; Kollingi nime tekkimine, muist. 107 A, 120 B, 121, 149, 150, 161 B, D, 162 A, B.

B.

Suur Töll käind ikka Soela väinast läbi Iiumaal saunas, tead sa. Viiesüllane kepp old kääs. Ise öelnd:

«Söela väin ei pee meest,
ma tulen läbi mereveest!»

Siis tehti põrgut siin Karujärve ääres. Kurat magas Odatse küla juures. Töll võtt kolm pihlakakeppi, tulnd Kuradi juurde. Kurat pidand seda Karujärve tühjaks laskma ja põrgu minema. Suur Töll tõmband talle. Kurat joost ümber välja. Maa keeb üles seal, kui ma olin poisike, siis käisin, siis oli suur alltkas seal. Kurat läind Tagamõisa suunas, viskas piuga liiva merre, seal on nüüd kolm suurt laidu — Arilaid. Tagamõisa all olla Kurat veel hüidnud:

«Palju pörssaid, pisut pudi!»

Kurat aga uppus sinna ära. Tursakala, tead sa, on Kuradi liha söönd. Sellepärast ajab alati suu lahti, kui püiad teda. Sellest see on, see Kuradi liha söömisest.

KKI 10, 138 (5) < Mustjala, Abula k. < Kihelkonna, Ranna k. — A. Hameri ja U. Tedre < Sander Üunapuu, 71 a. (1949).

Vt. Vete sügavused, muist. 139; Tõllu saunaskäimine Hiiumaal, muist. 154.

C.

Kord olnud Vanapagan jälle liikumas. Ta mureks olnudki ainult see, kuidas saaks aga inimestele rohkem meelepaha valmistada ja neid oma võimusesse saada. Et saada omale pelgupaika ja kindlust nii ühes kui

teises paigas, otsustanud Vanapoiss omale ehitada kaks põrgut. Ühe ta tahtis ehitada Mõisakülasse ja teise Saaremaale.

Hakanud siis esiteks selle põrgu ehitamisega peale, mis pidanud tulema Mõisakülasse. Asunud vähe maad Suure väina kaldalt sisemaa poole tööle. Kõigepealt tahtnud Vanapagan maa pehmeks tampida, et siis oleks kergem ning hõlpsam sellesse põrgut ehitada. Tampinud ja sõtkunud siis Vanapoiss juba suure hulga maad tūmaks ja pehmeks. Seda Vanapagana nobedat askeldamist aga märganud Suur Tõll üle väina. See olnud parajasti mingisuguse asjatoimetuse pärast Muhus ringi liikumas. Nähes Vanapaganat haaranud Tõll maast paraja kaika ja visanud sellega Vanapaganat üle väina. Kepp läinudki märki ja tabanud Vanapaganat nii õnnetult, et selle mõlemad sarved peast minema lennanud. Üks neist kukkus maha Mõisaküla juurde ning teine Saleveresse. Neist said siis nii kaks Salumäge — Salevere Salumägi ja Mõisaküla Salumägi.

Ka see koht, kuhu Vanapagan tahtis ehitada põrgu ja maa selleks tūmaks tampis, on praegugi näha. See on Mõisaküla raba.

ERA II 227, 473/5 (4) < Hanila, Massu v., Ullaste k. — A. Kelder < Ann Puusepp, 75 a. (1939).

Vt. ka: Mägede tekkimine, muist. 98—101.

D.

Karujärvest rääkis vanamees järgmist: Vanapagan tahtnud enese tarvis uut põrgut ehitada ja selleks ta lasknud karul hakata maasse koobast kaevama. Tõll aga saanud sellest kurjast teost kuulda ja karistanud Vanapaganat. Töö jäänudki pooleli. Koobas sadanud aga vett täis ja nii saanudki sellest järv, mida karu järgi hakatud kutsuma Karujärveks.

EKRK I 16, 231 (21) < Kingissepa raj., Kirikuküla — V. Ahas ja K. Mölder < J. Aruhein, 60 a. (1957).

Vt. Kohanimede tekkimine, muist. 118—125.

166.

[Tõllu eest põgenev Kurat upub]

A.

Kui Suur Tell ajand Kuradit Saaremaalt välja kolme pihelgavitsaga, siis Kurat tormand hommiku poole, ja säälnud meri ees, ja tema uppund ära. Siis tursad sõõnd seda Kuradi liha — sellepärast ka tursal on suur pää ja lõpnult suu lahti.

E 59666 < Tartu — O. Loorits (1927).

Vt. Harilaiu tekkimine, muist. 107; Tõll lõõb Vanapaganat pihlakase kepiga, muist. 92 A, C, D, 107 A, 108, 120 B, 150, 161 D, 162 A, 165 A, B; Tursakala tekkelugu, muist. 120 B, 150, 162 A, C, 164, 165 A, B.

B.

Tursa pää on sellepärast suur, et ta sõõnd Vanakuradi, mille Suur Tõll uputand merre.

E 62172 (2) < Tartu < Võnnu — P. Ariste < August Gnadenteich (1928).